

לאומיות באונק: כסף, זהות ואידיאולוגיה בישראל

נעמה שפי וענת פירסט. מאגנט, 2022. 202 עמודים

רפי מן

נשיא המדינה יצחק בן-צבי לא היה מרוצה למראה שטרות הכסף החדשים של מדינת ישראל שעמדו להיכנס למחזור בשנת 1955. במכתב לדוד הורוביץ, נגיד בנק ישראל, מוסד שהוקם רק שנה קודם לכן, הביע את מחאתו. "הציור המרכזי שבצד האחורי אינו מובן לי והרי יתכן שעוד רבים לא יבינוהו כמוני, שאינני מבין בכלל בציורים מסוג פיקאסו", כתב הנשיא. "מדוע לא יופיעו במקום זה ציורים מן הטבע כגון הר תבור או הגלבוע, ים הכנרת או תגליות ארכיאולוגיות כמו הלוח של בית-אלפא וכדומה" (עמ' 30). לא רק טעמו האומנותי של הנשיא בא לידי ביטוי בפנייה זו. הוא ביקש לייעד את עיקר המקום על השטרות למטרה לאומית מובהקת: הדגשת הקשר רב השנים בין ימי התנ"ך להווה של מדינת ישראל הצעירה. בדומה לבן-צבי, גם אישים נוספים ביקשו לנצל את שטרות הכסף הישראליים להפצת מסרים לאומיים, חברתיים ותרבותיים התואמים לתפיסתם.

בן-צבי לא היה הראשון שהבין את כוחם של שטרות העוברים מיד ליד, והדימויים המודפסים עליהם משתרשים בתודעת האזרחים. מנהיגים רבים ברחבי העולם זיהו כבר במאות הקודמות את כוחם של שטרות כסף לקידום מסרים מסוגים שונים. את ההיגיון הבסיסי של התועלת הלאומית שאפשר להפיק מן הדימויים שעל שטרות כסף בכל הקשור לפרויקט בינוי אומה ניסח בשנת 1863 מי שניהל אז את משרד האוצר האמריקאי. לדבריו, לשטרות הכסף יש שתי תכונות יסוד: תפוצה רחבה והיותם בשימוש יום-יומי. להערכתו, הודות להתפתחות הכלכלה הלאומית, הפצתו של הכסף ונשיאתו בידי אנשים, השטרות הם גורם בעל עוצמה רבה יותר מכל אמצעי תקשורת אחר. וכך, מדינות הלאום שולטות לא רק בהנפקת הכסף ובשכפולו, אלא גם עושות שימוש ממלכתי וחינוכי בדימויים המופיעים על גבי שטרות, כמו גם על גבי מטבעות ובולי דואר. שלושת אלה הם בחזקת מונופול של המדינה, ועל כן מי שנמצא בשלטון יכול לשלוט גם במסרים ובערכים הלאומיים ולהטמיעם בקרב הציבור.

ניתוח מקיף של השימוש שעשתה מדינת ישראל בשטרות הכסף הוא נושא המחקר של פרופ' נעמה שפי ופרופ' ענת פירסט. **לאומיות בארץ: כסף, זהות ואידאולוגיה בישראל** – כך הכתירו את הספר המציג את ממצאיהן. הוא מוקדש, כלשונן, "לניתוח הדימויים על כסף ישראלי כביטוי של לאומיות בנאלית המתווכת לאזרחים כמעט מבלי משים".

במחקר על המסרים הלאומיים שעל פני השטרות מסתייעות המחברות בכתביהם של חוקרים בכירים בתחום הלאומיות וייצוגיה. ניתוח השטרות נעשה, בין היתר, ברוח מחקריו של רולאן בארת (Barthes), שהציע טיפולוגיה לחשיפת הקודים הגלויים והסמויים שדרכם מכונן המיתוס הלאומי במסגרת הטקסט הפוליטי התרבותי. בארת הציג את המיתוסים המשוקעים בפרסומות באמצעות דימויים חזותיים וטקסט, ובעקבותיו עוסקות שפי ופירסט בדרכים שבהן הובנה המיתוס הציוני בדימויים שהוטבעו על שטרות הכסף. הן נעזרות גם במחקריהם של מייקל ביליג (Billig), אריק הובסבאום (Hobsbawm), אנתוני סמית (Smith) ואחרים.

אין זה הספר הראשון המתמקד בסמלים המופיעים על השטרות הישראליים. בתחום זה בולטים מחקריו של יגאל ארקין, שבחן את השטרות והמטבעות שניפק בנק ישראל. אבל ייחודו וחשיבותו של **לאומיות בארץ** הוא לא רק בניתוח השטרות הישראליים. ערכו העיקרי טמון בכך ששפי ופירסט זכו בגישה לפרוטוקולים של דיוני הוועדה המייעצת של בנק ישראל לנושא שטרות ומטבעות – הגוף שבו מסתייע בנק ישראל לבחירת התכנים שיופיעו על השטרות. במשך השנים ישבו בוועדה זו, בין היתר, חוקרים ואנשי אקדמיה, פוליטיקאים, עיתונאים, יוצרים, אומנים וגרפיקאים.

קריאת הפרוטוקולים חשפה בפני החוקרות את ההצעות שהוצגו לחברי הוועדה, כמו גם עמדות וטענות של חבריה בנוגע לאישים, לאתרים ולסמלים שעל השטרות. הטיעונים וההסברים שהשמיעו חברים בדיונים אלה העניקו להן בסיס נתונים רב ערך למחקר. על רקע זה הן מגדירות את הספר כ"ניתוח המדעי השלם הראשון של כסף ולאומיות" בישראל (עמ' 4).

הן מצטטות את מילותיו של אחד מחברי הוועדה, פרופ' יגאל ידן, לגבי הדרך שבה ראוי לעצב את השטרות הישראליים:

צד אחד [של השטר] יכול לייצג את עברו של עם ישראל, אותו עבר שממנו צמחנו שממנו אנו שואבים את כוחותינו, ומאידך, יכול הצד השני לייצג את ההווה ואת העתיד שמדינת ישראל שואפת אליו. אם ארצה לתרגם רעיון זה במילה אחת הייתי משתמש בשם ספרו האוטופי המפורסם של הרצל – ארץ ישנה־חדשה (אלטנוילנד). פירוש

הדבר, שצד אחד של השטר ייצג את ישראל העתיקה וצדו השני את ישראל המתחדשת (עמ' 82).

גישה זו מתבטאת גם בדבריהם של חברים נוספים בוועדה, וכן על גבי השטרות.

המסמכים שקיבלו הכותבות חשפו גם את טענותיהם של חברים בוועדה שהסתייגו מעודף השימוש בסמלים מן העבר הרחוק, והעדיפו את ההווה הישראלי. כך אמר הבנקאי אליעזר הופיין ב־1955, בישיבה הראשונה של הוועדה, לגבי הגדרת אופיים הגרפי של השטרות: "לפי דעתי, אין לשאוף באופן מלאכותי לסגנון יהודי שאין במציאות, ואין למצוא את הסגנון בזמנים הקדומים של הבית השני ושל החשמונאים. מדינה זו היא מדינת בן־גוריון וחבריו ולא מדינת אלכסנדר ינאי; ואת המדינה המודרנית צריכים השטרות לייצג" (עמ' 36).

כך או כך, בכל השטרות ניכר שהם מיועדים להציג את החוויה הישראלית מן העבר הרחוק והקרוב. הם מציגים את השובל הארוך של ההיסטוריה היהודית באמצעות ייצוגים לאומיים במרחב הציבורי, כחלק מעיצובה של המסורת הסלקטיבית של אומה.

חלק חשוב במחקר עוסק בדיונים שנערכו בוועדה בנוגע לדיוקנאות שיוצגו על גבי שטרות. בשנים הראשונות הסתפקה הוועדה בדימויי אתרים ומבנים על השטרות, ורק ב־1959 הופיעו לראשונה דמויות אנושיות. היו אלה חיילת נח"ל האוחזת סל תפוזים ודייג הנושא רשת ואבזרים נוספים. נדרשו עוד עשר שנים עד שיצאו לאור שטרות ועליהם דיוקנאות של אישים ידועים – הראשון היה חוזה המדינה בנימין זאב הרצל.

בדיונים הראשונים של הוועדה הוצגה, בין היתר, חוות דעת של מדפיס בריטי בעל ניסיון בהפקת שטרות. הוא הסביר כי דמויות אנושיות קשה לזייף, ולכן כדאי לשלב אותן בעיצוב השטרות. בשלב מוקדם יחסית עלה בוועדה רעיון "לפנות אל ההיסטוריה הקדומה ולעשות תמונות דמיוניות של שלושת האבות, משה רבנו, יהושע, המלך דוד, יהודה המכבי ועוד" (עמ' 55). בהיעדר דיוקנאות של מנהיגים ונביאים מימי המקרא, ההצעה נפסלה, וסביר להניח שעלה גם חשש מהתנגדותם של חוגים חרדיים.

מאז 1969 הופיעו 33 שטרות ישראלים שנשארו את דיוקנאותיהם של עשרים אישים – חלקם הופיעו יותר מפעם אחת – ובהם ארבע נשים בלבד.

את הגברים והנשים שזכו להופיע על שטרות מחלקות החוקרות לארבע קטגוריות:

- "אבות המדינה": בנימין זאב הרצל, חיים ויצמן, דוד בן־גוריון וזאב ז'בוטינסקי.

- "אישים שפעלו למען היישוב": אלברט איינשטיין, הנרייטה סאלד, משה מונטיפיורי והברון אדמונד ג'יימס דה רוטשילד.

- "ראשי המדינה": ראשי הממשלה לוי אשכול, גולדה מאיר ומשה שרת, וכן הנשיאים יצחק בן-צבי וזלמן שזר. בקטגוריה זו בולט בהיעדרו מנחם בגין. בנק ישראל ביקש לא פעם להנפיק שטר עם דיוקנו, בהיותו ראש הממשלה הראשון מטעם הליכוד ומנהיג שחתם על הסכם השלום הראשון של ישראל עם אחת משכנותיה (מצרים) ועוטר בפרס נובל לשלום. הסיבה להיעדר "שטר בגין" מארנקיהם של אזרחי ישראל היא הסירוב המתמשך של בני משפחתו להנפקתו.

במקרה של שרת היה המצב הפוך: בנו יעקב מחה על העיכוב בהופעת השטר עם דיוקן אביו. "אבי היה ראש ממשלה בין בן גוריון לאשכול. האם ייתכן שהתפוגג?" שאל הבן. "מכל מקום, משכיחים את שמו ואני לא יודע אם הדבר מגמתי. אולי פסחו עליו מפני שבזמן כהונתו לא הייתה מלחמה. יורשיו של בן גוריון וגם אנשי הליכוד אינם חוששים מפגיעה בסדר הטוב של ההנצחה ומהשכחת תרבותו הפוליטית של אבי" (עמ' 81). בסופו של דבר השטר הונפק והופץ.

- "יוצרים בשפה העברית": חיים נחמן ביאליק, הרמב"ם, ש"י עגנון, רחל המשוררת, לאה גולדברג, שאול טשרניחובסקי ונתן אלתרמן.

הספר גם מציג את הניסיונות להתגבר על מוקשים אישיים ופוליטיים בקביעת זהותם של מי שיזכו להדפסת דיוקנם. כך, למשל, בשנת 1981 קבעה ועדת המשנה לענייני דיוקנאות כי אלה יהיו:

1. נשיאי ישראל או ראשי ממשלות (אחרי פטירתם), או שני הרבנים הראשיים הראשונים (הרבנים עוזיאל והרצוג), או ראשי ההסתדרות הציונית.
2. קביעה שיטתית של אירועים מרכזיים בחיי האומה, כאשר הדמות שבמוקד האירוע היא זו שדיוקנה יודפס.
3. קביעת רשימות של אישים דגולים בתחומים שונים: ההגות, הספרות והאמנות, המדע ועוד, וקביעת האישים הראשונים להנצחה בכל תחום.

עם זאת, לא כל ההחלטות הללו יושמו. המחברות מדגישות שבין האישים המוצגים על השטרות אין אף אישיות ערבית או דרוזית, משמע: חמישית מאוכלוסיית המדינה מודרת עד היום מבימה זו. בשנת 1989 הועלתה הצעה להנציח על שטר את מנהיג העדה הדרוזית בישראל השייח' אמין טריף, אך היא נדחתה כיוון שנקבע שאין להנפיק שטרות עם דיוקנם של אישים שעודם בחיים. שנה לאחר מכן הוענק לו פרס ישראל, בין היתר הודות ל"ברית הדמים שנכרתה בין בני העדה הדרוזית לבין המדינה" ובשל

"היותו בעל מנהיגות רוחנית מופלאה, היותו מופת ודוגמה אישית, תרומתו היוצאת דופן לחינוך בני העדה הדרוזית".² השייח' הלך לעולמו ב-1993, אך גם לאחר מותו לא הופיע דיוקנו על גבי שטר כסף.

אירוע זה אינו מפתיע את שפי ופירסט. "מאחר שאנו מקבלות את הטענות כי השטרות הם מופע של לאומיות בנאלית", הן כותבות, "הבחירה להימנע מייצוג של אישיות שאינה שייכת ללאום היהודי הישראלי עולה בקנה אחד עם הגדרתה של מדינת ישראל מדינת הלאום היהודי" (עמ' 8).

גם מעמד האישה בחברה הישראלית משתקף בתחום זה. מתוך 33 שטרות כסף שהונפקו בישראל, רק ארבעה נושאים דיוקן של אישה. הראשונות שזכו בכבוד היו גולדה מאיר והנרייטה סאלד. מאוחר יותר, בעקבות ביקורת ציבורית על היעדר נשים מהשטרות, שולבו בסדרת השירה המשוררות רחל בלובשטיין ולאה גולדברג, לצד שאול טשרניחובסקי ונתן אלתרמן.

אך המחלוקת הציבורית לא תמה עם פרסום הרכב "סדרת המשוררים והמשוררות", בשל היעדרם של משוררים מזרחים מן הרשימה. "הבחירה בארבעה משוררים ממוצא אשכנזי עוררה פולמוס ציבורי שכמותו לא התחולל עד אז בישראל", כותבות שפי ופירסט. "ניכר היה שהתרעומת היא עקרונית ומכוונת נגד מה שהתקבע כהגמוניה התרבותית, ואינה קשורה ישירות להשקפותיו הפוליטיות או למוצאו העדתי של הדובר" (עמ' 87). הביקורת על החלטת הוועדה כללה גם את העובדה שלאורך השנים הופיעו רק שני אישים מזרחים על השטרות הישראליים: הנדבן משה מונטיפיורי והרמב"ם. במסגרת הדיון הסוער בסוגיה זו טען אריה דרעי כי "לא ייתכן שלא מצאו ולו משורר מזרחי אחד להטביע את דיוקנו על השטרות. כסף עם דמות מזרחית לא שווה פחות. אני קורא לשרי הממשלה לא להרים יד בעד אישור השטרות החדשים" (עמ' 88).

הייתה זו הפעם הראשונה שהדיון הפוליטי בשטרות חרג מן ההגמוניה התרבותית: אישים פוליטיים מזרחים ואשכנזים, חילונים ודתיים, חברי מפלגות שונות – כולם היו שותפים לעמדה כי אין מקום לשימור ההגמוניה האשכנזית הוותיקה בראשית המאה ה-21. היו מי שקראו ליטול את הסמכות בעניין השטרות מבנק ישראל, ודרשו את שיתוף הציבור הרחב בהחלטות לגבי זהותם של המועמדים להופיע על שטרות הכסף.

מתברר שלא הייתה זו הפעם הראשונה שהושמעו קריאות לדמוקרטיזציה שתאפשר לציבור לקחת חלק בבחירת הדיוקנאות שיופיעו על השטרות. כבר ב-1956 קרא חזי

2 פרס ישראל תש"ן על תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה לשיח' אמין טריף (1990), 1 באוקטובר). מעריב, עמ' 100.

לופבן – עורך השבועון **רימון**, שהוקם בהשראת מפא"י כדי להתחרות עם **העולם הזה** – לביצוע מהלך דומה. הוא ביקש "לתת לציבור כולו את האפשרות לחוות את דעתו בעניין צורתם של השטרות העתידיים עוד לפני שהוועדה תחליט בדבר סופית". תגובת בנק ישראל הייתה נחרצת: "הוועדה נתמנתה בכדי לדון והיא מילאה כבר את תפקידה ולא יכולה למסור אותו לציבור כולו" (עמ' 51).

אחת ההצעות שהגיעו לאורך השנים לבנק ישראל ונדחו הייתה מצד חברי כנסת דתיים, שביקשו להדפיס על שטרות הכסף את המילים "בעזרת השם". הדרישה התבססה, בין היתר, על השטרות של ארצות הברית, שעליהם מתנוסס הביטוי *In God We Trust*. שפי ופירסט מצאו כי אנשי בנק ישראל העלו שורה של נימוקים נגד הרעיון, ובהם: בישראל יש מיעוטים רבים והשקפות שונות בענייני דת; והביטוי "בעזרת השם" עלול לפגוע ברגשות הציבור. הם גם הזכירו שמקומה של היהדות לא נפקד: מתוך שלושים שטרות שהונפקו מאז קום המדינה, כמחצית כללו דימויים בעלי אופי יהודי בעליל, כגון בתי כנסת, אישים המזוהים עם הדת והתרבות היהודית, או ממצאים ארכאולוגיים יהודיים שנמצאו באדמת הארץ.

בסיום הספר כתבות שפי ופירסט כי כל בחירותיה של הוועדה משקפות את ההגמוניה התרבותית המערבית שהייתה מקובלת על הציבור בישראל עד תחילת המאה ה-21. הפולמוס סביב סדרת המשוררים האיר את האופן שבו הוועדה קיבלה ללא עוררין את הכרעות הדרג הפוליטי והנגיד, ואף התאימה את בחירותיה לרוח הפוליטית, כפי שהיה לאחר המהפך של 1977.

ולסיום: קראתי את ספר החשוב והמעניין הזה זמן קצר לאחר ששבתי מביקור בלונדון, שם אפשר לראות מדי יום כיצד נעלמים שטרות הכסף מן העולם. מרבית התשלומים, מנסיעה ברכבת התחתית, דרך קניות בחנויות וקיוסקים ועד כניסה למוזיאונים ואולמות תיאטרון, נעשים באמצעות הטלפון הסלולרי, ומיעוטים בכרטיס אשראי. העולם העשיר והמרתק של שטרות כסף, שבו עוסק ספר זה, על הערכים, הסמלים והגרפיקה – יאבד בתוך זמן קצר.